

A NÉPMŰVÉSZET KÖRNYEZETI FELTÉTELEI

A népművészet mint rendszer

A népművészet sajátos entitás a kultúra komplexumán belül. Tárgyi, gazdasági, utilitárius funkcióinál fogva az anyagi kultúra része, a benne kifejeződő esztétikai értékek a szellemi kultúrához kapcsolják, készítésének és használatának számos eleme a társadalmi kultúrához rendeli. Makrokontextusát az a természeti, történeti, társadalmi környezet, az a hagyományos etnikai kultúra alkotja, melyben létrejön. Művészetként az anyagi, szellemi és társadalmi kultúra metszéspontján helyezkedik el, közvetítői a tárgy alkotói. Belső szerkezetét a tárgy funkciójának alárendelt anyaga, az anyaghoz illeszkedő megmunkálási technikája, a rendeltetését szolgáló formája és az ahhoz simuló díszítménye, annak színe, formai és szerkezeti elemei, valamint tartalmi elemei, üzenete, szüzséje, stílusa adja.

E rendszerszerűséget Rozsgyesztvenszkaja ábrájával szemléltetjük, melyhez nagyvonalaiiban tárgyalásunknak vezérfonala is igazodik.

A természeti környezet mint feltétel és lehetőség

A természeti tényezők potenciálisan, mint korlátok vagy lehetőségek válnak a tárgyi kultúra alakítóivá. A lét leglassabban változó feltételeiként *alkalmazkodást kívánnak* az ember részéről. Ugyanis *befolyásolják* az emberi szükségleteket. Például a hideg hegyvidéki övezetben több meleg holmira, Kászonban több gyapjútakaróra van szükség, mint a lágyabb éghajlatú tájakon. A gazdasági kultúra egyik komponense maga a megszelídítésre, humanizálásra ítélt természeti tény, a föld és víz, a fellelhető ásványok, növények és állatok. A környezeti adottságok jelenthetnek nehezen áthágható *korlátokat*. Például a hegyvidék vagy egy nagy kiterjedésű víz, mocsár, természetes válaszfalat képezvén az egyes tájak közt, fizikailag is elzárja azok lakóit egymástól, gátolva a javak s a divathatások terjedését, elősegítve a már meglévő régies formák megőrzését. A nyitottabb kistájak inkább befogadják a centrum felől érkező kiegyenlítő hatásokat. Így az ilyen természetes akadályok nemcsak a tájat, hanem a kultúra formáit is változatosabbá teszik (Kós–Szentimrei–Nagy 1972: 5).

De a környezeti természeti adottságok – *lehetőségeket* kínálva fel – nagymértékben befolyásolják is a táj emberét a megélhetési stratégiájának és mindennapi környezetének a kialakításában, az önkifejezése eszközeinek a megválasztásában. Például a kászoni százados tölgyfák vastag törzse monumentális kapuk építőanyagául kínálkozott fel, melyekkel az ott lakók a társadalmi státuszukat és szépségeszményeiket kifejezhették. Akkor sem szakítottak a kialakult hagyománnyal, amikor már kiapadtak a nyersanyagforrások, csak az új lehetőségekhez igazították azt: vagy téglából építettek nagykaput, aminek ívét meghajlított deszka-álboltozattal képezték ki, vagy kialakították a kétoszlopos kettőskaput, ívesre faragott agyfájú álboltozattal (Kós–Szentimrei–Nagy 1972: 74–75). Tehát az ökológiai tényezők nem kizárólagos meghatározói a dolgok alakulásának. A természeti adottságok hasznosításának kérdését többször érintjük a gazdasági kultúra kérdéskörébe beszöve is.

A népművészet gazdasági-társadalmi-világnézeti meghatározottsága

A népművészet többnyire a kézműves módon létrehozott anyagi, társadalmi és szellemi kultúra része. Az anyagi kultúráé tárgyi természetéért, eszközszerűségéért, gazdasági szerepéért, a társadalmi kultúráé készítőinek és igénylőinek a termékek milyenségét meghatározó szerepéért, és a szellemi kultúráé különböző kommunikációs funkcióiért, a tárgyba kódolt szellemi tartalmiért.

Tárgyi mivoltánál fogva, jórészt megtalálhatók benne a *gazdasági kultúra* szerkezeti elemei, melyeknek rendszerét Maurice Godelier (Godelier 1981) nyomán tárgyaljuk: termelés útján keletkezik, fogyasztási célt szolgál, csere útján forog az emberek közt. Termelés eredménye, mely során valamely természeti erőforrást, anyagot valamilyen technikával, valamely szerszámmal valamilyen célszerűség érdekében, valamely hatékonysággal végtermékké alakítanak át, s ez a munka valamilyen keretben: magányosan, családi körben vagy szakosított termelői üzemben folyik. A végzett termelőmunka társadalmi természetű: valaki szervezi és ugyanaz vagy másvalaki végrehajtja. A termelési feltételek tulajdonjoga szabja meg, hogy kié a végtermék. A házimunkát az egymást kiegészítő termelési ágakra (például földművelésre és állattartásra) támaszkodó családi

üzemen belül szervezték és végezték, saját háztartásuk számára. A földművelő családokban a nők és férfiak elsősorban a munka szüneteiben – este, télen – állították elő a család textilmű-, illetve mezőgazdasági faszerszám szükségletét. A nagyállattartó települések, például Gyimes leányai és asszonyai a szénaszárítás szüneteiben öltögették ünneplő ingük hímes darabjait. A művészkedő pásztorok a legeltetés során keletkező szabadidőben készítettek a kezük ügyébe eső nyersanyagokból – bőrből, csontból, szarvból – a hivatásuk gyakorlásához szükséges, de lelki gyönyörűséget is nyújtó eszközöket: botot, ostort, kampót, és használati tárgyakat: tarisznyát, kést, sótartót, gyújtótartót, vízmerítőt, dohányzacskót, borotvatokot, tükröt, kutyakoloncot, kürtöt, dudát, furulyát.

33. ábra. Pásztor munka: szaru sótartó, karcolt és sárgított.
Hortobágy (Hajdú megye) (Hofer–Fél 1975: 364. kép)

Senki nem parancsolt nekik abban, hogy kinek és milyen ajándékot készítsenek: feleségüknek mángorlót, vetélőt, főzőkanalat, képrámát, gyermeküknek kereplőt, ördöglatot, bakszekeret, gazdájuknak sétatálcát, vadász kürtöt, lőporszarut, stb. (Madarassy 1998: 405–406). A háziiparos és a specialista is a maga ura és parancsolója volt, de termékeit másoknak szánta, ezért azoknak az igényeihez is alkalmazkodnia kellett.

34. ábra. Szalmából kötött, spiráltechnikájú fedeles tojasoskosár. Rendszerint háziiparos készítmény. Recsk (Heves megye) (Hofer–Fél 1975: 130)

A városi műhelyben dolgozó inas csak szolgája és tanítványa volt urának, a munkát a mester osztotta ki számára, de szolgálatáért cserében megismerkedhetett a mesterség fogásaival. Saját, és nem saját szükségletükre dolgozók egyaránt igyekeztek jó munkát végezni, a munka örömeért, a környezetük széppé tételéért vagy mesterük elégedettségéért, vagy a megajándékozottak/vásárlók tetszésének megnyeréséért, megtartásáért.

A kézműves munka gazdasági tevékenységforma volt, mely az előállító részére gazdasági hasznot hozott még akkor is, ha azt külön nem számította fel, ha termelése célja az önellátás volt, hiszen a szükséges és hasznos tárgyat nem kellett pénzért megvennie. Még inkább, ha a készítmény eladható áruként a megélhetését biztosította, mint a kézműves iparosnak, vagy bár kiegészítő jövedelmét, mint a háziiparosnak. Gazdasági jellegű volt a termék hasznosságánál, eszköz- vagy fogyasztási cikk jellegénél fogva is: egy favillával szénát takartak, egy írott tojást megettek, egy hímes inget felvettek, egy boroskancsóban bort szolgáltak fel stb. Igaz, néhány tárgy a művészeti szakirodalomból ismert kifejezésnek megfelelően, a sok díszítéstől „derealizálódhatott”, vagyis gyakorlati szempontból használhatatlanná válhatott, és már csak társadalmi kapcsolatokat teremtő dísz tárgyként használták: például egy színes festésű és tükkördarab-berakású sulyokkal, melyet a lány szerelmi ajándékként kapott, nem volt célszerű mosni, a fácskává összeforrasztott orsókarikákat már nem húzhatták az orsó végére, hogy az könnyebben peregjen (Fél-Hofer 1975: 12–13).

A kézművesség gazdasági tevékenység volt olyan értelemben is, hogy a készítmény csak azokban az esetekben nem képezte csere tárgyát, ha a készítő (megszerző) és fogyasztó személye egybeesett, mint például a pásztor saját használatú tárgyai, vagy a nők magukkészítette letevő és felvevő ruhái esetében. A készítés és fogyasztás kerete főleg a pásztor- és házimunkánál volt azonos, valamint a céhek különböző jelvényeinek, jelképes tárgyainak – a ládák, korsók, cégérek, behívó táblák, stb. – esetén. A termelő és fogyasztó kiléte különbözhetett is egymástól: a készített tárgyat elajándékozhatták, eladományozhatták vagy eladhatták. A csere szervezőlve eszerint lehetett a reciprocitás, amikor a tárgy emberi és közösségi kapcsolatokat erősítve meg valamiféle nagylelkűség szellemében váltott gazdát. Az ilyenekért előbb-utóbb viszontajándék járt: például a legénytől kapott guzsalyért a lány cserében nemcsak a szívét adta oda neki, hanem annak jeléül, hímes zsebkendővel is elláthatta, a násznép nagylelkű ajándékait a menyasszony úgyszintén hímes kendővel viszonzta és tette emlékezetessé. A menyasszony a leendő új családja minden tagjával ajándékot cserélt, stb. E cseretípus társadalmi haszna – a közösségi vagy személyközi kohézió megerősítése – és pszichológiai hatása (öröm és elégtétel érzése) fontosabb volt a tárgy gazdasági értékénél. Még az egyoldalú adomány esetében sem érezte kárvallottnak magát az adományozó, mert nagylelkűségével a valamely krízishelyzetben ránehezedő nyomás súlyát tompította: a halott lelki üdvéért adott tojás, kalács az élő hátramaradó lelki fájdalmára gyógyír, nyugtalanságára csillapító volt. Csupán csak a piaci csere, az adás-vétel esetén érvényesítették kizárólagos mértékben a gazdasági érdekeiket.

A javak előállítói: a kézművesség történeti típusai a magyarságnál

A kézművesség egyik alapfeltételét az emberi készségek és képességek, az alkotás iránti vágyak alkották. Ezek a hagyományos keretek és szokások közepette bontakoztak ki, a szükséges ismeretek nemzedékről nemzedékre öröklődtek. Az, hogy egy táj, egy vidék, egy nép különböző történeti korszakaiban a lakosság e képességeit milyen formában és keretek közt bontakoztatta ki, sokféle feltétel együttes következménye lehetett.

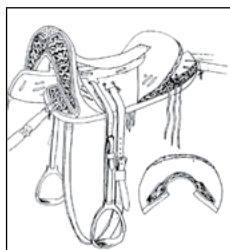
Hoffmann Tamás a tárgyak csoportjait a munkamegosztás következményeiként, előállításuk körülményei szerint látja vizsgálhatónak: aszerint, hogy melyiket készítették a paraszti háztartáson belül, sorozatgyártmányként, háziipar keretében, vagy iparos munkájaként, mert szerinte az ilyenfajta megközelítéssel lehet a kutatás tárgyát a társadalom természetéhez igazítani (Hoffmann 1976). Hoffmann hasonlóképp fontosnak tartja a történelmi és ökológiai feltételek megvilágítását is. Summás vázlatában az európai kézművesség európai történeti útját a következő állomásokkal véli jellemezhetőnek. A kézművességet e kontinensen a parasztháztartások vaseszközökkel való felszerelése, valamint a demográfiai robbanás következtében előálló földszűke önállósította. A termelőeszközöket gyártó ipar főként a kovácsok, kerekeselek, kocsigyártók fejlett technológiája, üzemszervezete, a termék mennyisége, valamint a vízi energia felhasználásának hatékonysága viszonylag magas életnívót eredményezett, melyet még tovább fokozott a kézműves központok városra telepedése és az ebből eredő kereskedelem. Szerinte a középkorban a parasztság a városi ipar portékáit fogyasztotta. Míg az évszázadok során – mondja – a termelőeszközök formája nem sokat változott, a létszükségleti cikkeké annál többet. Ezeknek az árumechanizmus, a különböző divathullámok hatására végbemenő szakadatlan formaváltozása ösztönzően hatott a keresletre. Az ipar bázisának 16–18. századi kiteljesedése széleskörű differenciálódási folyamatot tett lehetővé, az értékrend elkülönülését és a presztízsjavak megjelenését eredményezte. A hivalkodó fogyasztás csábítása azonban a társadalom alsóbb rétegeit is megkörnyékezte (Hoffmann 1976).

Hoffmann elméletének korlátait a mai interdiszciplináris és mikrotörténeti kutatások világítják meg, melyek a falu–város, földművelés–ipar jóval összetettebb egymás mellett élésére világítanak rá. A statisztikai összeírások használhatóságának bizonytalanságaira Miskolczy Ambrus hívta fel a figyelmet: például az *Tafeln zur Statistic der österreichischen Monarchie* 1829–1848 közti adatai „nem egy iparágban olyan óriási változásokat mutattak ki egyik évről a másikra, melyek csak az adatfelvétel és az összesítés kiforrottságával magyarázhatók. [...] Ha forrásaink az iparoslétszámot elég hozzávetőlegesen tükrözik, annál egyértelműbben kifejezésre juttatják, hogy az iparoslétszám időbeli alakulását már csak ezért sem lehet biztosan megrajzolni, mert – mint a kortársak is gyakran hangoztatták – az iparúzó és földművelő tevékenységet jelentős csoportok és fontos régiók esetében nem lehet élesen elválasztani. Így aztán nemcsak minden egyes forrás összeállításakor más mércével mérték az iparos minőségét, de még egyazon adatfelvétel során is” (Miskolczy 1982: 391).

A kézművesség kutatásában a néprajz és a művészettudomány mellett a történettudomány, technikatörténet, gazdaságtörténet is érdekelt. A megmaradt tárgyi emlékek mellett jól hasznosíthatók a különféle levéltári források. Törvénytörvénykezési jegyzőkönyvek, magánleve-

lek, emlékiratok nyelvi anyagát Szabó T. Attila tárta fel és rendszerezte az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* című monumentális művében, mely a nyelvészet történettudomány és néprajz számára is kiapadhatatlan forrás (SZT). 1971-ben Magyarországon interdiszciplináris Kézművesipartörténeti Munkabizottság alakult 30-40 munkatárssal. E csoport egyik legjelentősebb vállalkozása *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere* (Éri–Nagy–Nagybákay 1975). Részben erre támaszkodik az 1991-ből keltezett nagy akadémiai vállalkozás, a Magyar Néprajz *Kézművesség* című kötete (Domonkos 1991). Ezt újabb forrásfeltárások követték, melyek betekintést engednek a céhesmesterek árszabásaiba (Flórián 1995, 1997a, 1998, 1999, 2002, 2005a, 2005b), rendtartásaiba (Tuza–Vissi 2000, Vissi 2003). További fontos írott forrásfeltárások teszik hozzáférhetővé a nemesek és főemberek végrendeleteit (Tüdős S. 2008), a férjhez menő hajadonok kelengyésleveleit (Szócsné Gazda 2007), a cselédbéreket (Molnár 1980), stb. Mindezek tovább árnyalják azt a képet, melyet Domonkos Ottó nyomán az alábbiakban felvázolunk (Domonkos 1991).

A magyarságnál egyes mesterségnevek – a *vasas-vasverő, fonó, fazekas, fődémes* (méhész) finnugor-, az *ács, szűcs és tobak* (tabán) török-, és a *tímár* bizánci újjörög, *taszár, a kovács, esztergár, a gerencsér* szláv – igen régi eredetükkel, a kézművesség korai kiválását sejtetik. Ez a törzsfők és katonáskodó kíséretük szükségletei kielégítését szolgálva, már a honfoglalás előtti alapvető társadalmi munkamegosztás eredményeként elkülönült az állattartástól, halászatától és földműveléstől. Fontos szerepük lehetett a *fémöntőknek, nyergeseknek, nemezelőknek* is.

35. ábra. A soltszentimrei nyereg rekonstrukciója: honfoglalás kori lelet női sár melléklete. A sztyeppei népekre jellemző forma (Gráfik 2002: 21)

A Kárpát medencébe történő áttelepüléskor a fejedelmek, törzsfők, nemzetségfők az új haza területeit egymás között felosztva, birtokaik köré különleges szaktudással rendelkező személyes *szolgálónépeket* telepítettek, akiknek a sorát az itt talált szláv és avar kézművesekkel bővítették. Az így keletkező települések az általuk nyújtott szolgáltatásnak megfelelő nevet kaptak. A 10–13. századi helynevek gyakoriságukkal tanúsítják a különböző mesterségek jelentőségét: legnagyobb szükség a vasat megolvasztó és számmá alakító vasverőkre, valamint a csatárookra (kardkészítőkre) volt.¹

1 Összesen 92 településen foglalkoztak vassfeldolgozással (vasas 3, vasverő 2, kovács 53, csatár 32, mecsér 2), 34-en famunkával (ács 13, taszár 11, bocsár (kádár) 7, esztergár 3), 14-en agyagmunkával (fazekas 5, gerencsér 9), 12-en bőrfeldolgozással (szűcs 9, tímár 3), 3 helységben ötvös és/vagy fonó élt (Domonkos 1991: 14).

A feudális államszervezet létrejöttékor a törzsfők szolgálonépeit a kialakuló várak melletti kis településekre, földesúri udvarházak közelébe vagy a fokozatosan kialakuló városok népessége közé telepítették szét. A *fa megmunkálása* előlépett az egyik legfontosabb kézműves-tevékenységgé, ezt a legszélesebb körben *házi munkaként* is gyakorolták. A vezető réteg nyugati kapcsolatai, a különféle szerzetesrendek és idegen népek betelepítése révén új szokások (viselet, étkezés, lakás stb.) terjedtek el, és idegen kézművesek hada telepedett a magyarországi városokba. A 13–14. században a *királyi városok* megerősödtek, és számuk is gyarapodott: lakosaik fokozatosan függetlenedtek a mezőgazdasági termeléstől, polgáraik 20–30%-a kereskedelemről és iparból élt és cserélt árut a környező, mezőgazdasági termelést folytató falusi lakosokkal (Domonkos 1991: 14).

A 14–15. század elején kialakult királyi mezővárosok egyrésze adományozás révén a főurak kezébe került. Az új birtokosok e gazdasági központjaikban *paraszi kézműveseket* is foglalkoztattak, akik jó része a mezőgazdasági munka mellett végezte ipari tevékenységét.

A szabad királyi városokban, az egyházi központokban és a kereskedelmi útvonalak mellett fejlődő mezővárosokban a 14–15. században alakuló *céhek* hegemóniájukat a királytól nyert kiváltságok révén biztosították. A korai céhek közé sorolható kolozsvári *szűccséh* (1369), a kassai *takácscseh* (1401).

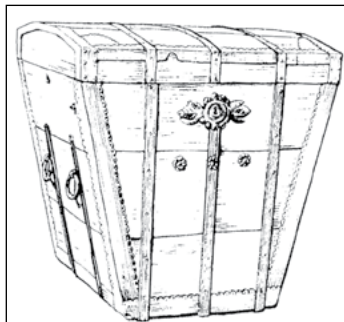

36. ábra. Hosszúkendő részlete. Szepességi takácsmunka, 17. század (Domonkos 1998: 22)

37. ábra. Csizmadiacéh pecsétgyűrűje. Szeged (Csongrád megye) (Hofer–Fél 1975: 549. kép)

Piacuk azáltal szélesedett, hogy egyre több város nyert országos vásár-tartási jogot (Domonkos 1991: 15).

38. ábra. Jaczkó Mihály csizmadia vásározóládája (Gráfik 2008: 88. 129. ábra)

A magyarországi céhes kézművesipar a 14–19. század között 30 iparággal volt képviselve, amelyeknek bő kétharmada a táplálkozás, ruházkodás, lakás céljait szolgálta. A népművészet körébe sorolható tárgyak egyrészt e szervezeti keretekben állították elő. A magyarországi céhkataszter a 14–19. század közötti időszakból többek közt 300 *takács-*, 169 *szűcs-*, 37 *szűrszabó-*, 83 *gombkötő-*, 63 *asztalos-*, 147 *fazekas-*, 33 *kőműves-kőfaragó*, 15 *mézeskalácsos-* (*magyar cukrász*, *magyar gyertyamártó*) és 11 *nyerges* céhről tesz említést (Domonkos 1991: 30–40).

36. kép. A legkorábbi ismert magyar céhkorsó. Szombathely, 1680 (Savaria Múzeum, 58.363.1.) (Kresz 1996:440. kép)

37. kép. A kézdivásárhelyi Csizmadia Céh behívótáblája
(Kézdivásárhelyi Múzeum, A I. 12.)

38. kép. A kézdivásárhelyi Mészáros Céh behívótáblája.
(Kézdivásárhelyi Múzeum, A I. 15.)

39. kép. Szűcscéger. Körmőcbánya (Bars megye), 1873 (Gráfik 2008: 225)

40. kép. A kézdivásárhelyi Asztalos Ipartársulat zászlója, 1904.
(Kézdivásárhelyi Múzeum, A I. 35.)

41. kép. A kézdivásárhelyi Fazekas Céh ládája, 1819. (Kézdivásárhelyi Múzeum, A I. 55.)

A fokozatosan kiépülő feudális viszonyok korlátozták a városok árutertermelő rétegének növekedését: nem kedvezett ennek sem a kereskedelmi import versenye, sem a mezőgazdaság alacsony termelékenysége, árutertermelésének csak részleges és nagyon is hullámszó mértéke, sem a feudális adózási rendszer, a terménybeli járadékfizetés. A jobbágyoknak kevés piacra vihető árujuk maradt, így nem válhattak fogyasztóivá a városi iparcikkeknek. Ezek iránti szükségleteiket vidéki kézművesektől szereztek be, vagy maguk állították elő. Fellendülést a 16. századi majorsági gazdálkodás kibontakozása eredményezett, ami a *mezővárosok*, sok esetben birtokközpontok *céheinek* szaporodásában, új centrumok kialakulásában és megerősödésében mutatkozott meg. Ádáz versengés indult a piacokért, és nagyobb hangsúlyt kapott a céhen kívüliek, az ún. *kontárok* elleni küzdelem. Ezeket felügyeletük alá vonták, bekényszerítették a céhekbe (Domonkos 1991: 15–17).

„Az árutertermelő jelleg inkább a *mezővárosi iparosokra* volt jellemző, míg a *falvak mesterei* a közvetlen helyi megrendelés és javítás munkálatait végzik el. Azonban ez utóbbiak árutertermelése is fokozódik a mezőgazdaság árutertermelésével arányosan, sőt, egyes kismemesi falvakban például a csizmadiák, szabók, szűrszabók már a 18. században is vásárra dolgoztak. [...] Éppen a mezővárosi és falusi iparosok mezőgazdasági munkával összefonódó életmódja adta a lehetőséget a kézműves árutertermelésre, a mezőgazdaság termelési szüneteiben. [...] A mezővárosi és falusi mesteremberek egy része a vidék földesurának jobbágyaként művelte szakmáját, fizetett bért vagy éppen bizonyos természetbeni munkával szolgált nagyobb birtokok cselédsége járandóságának (csizma, bakancs, ruha) előállításában. Másik részük – főleg a 19. század elejétől – a ház nélküli vagy házas zsellérek közül került ki. Ipari munkájukat korlátozta a mezőgazdasági elfoglaltság, a napszámos munka, a bérelt föld. [...] A zsellérek közel egyharmada fél évnél tovább vagy egész éven át mesterségét folytatta. Életformájuk kötetlenebb lehetett, mint a jobbágyoké, életmódjuk sokban azonos volt azokéval, de gyakran találkozunk olyan zselléri sorban levő emberekkel, akik módosabbak a féltelkes vagy telkes jobbágnál is, amit elsősorban kereskedelmi vállalkozásaik magyaráznak [...] A módos jobbágy, nagygazda által lenézett falusi kézműves speciális ismeretei révén már nem, vagy nemcsak paraszt, hanem a városi technika, technikai kultúra hordozója vagy éppen ennek terjesztője” [kiemelés tőlem] (Domonkos 1991: 36–37).

A kézművességnek a falura való behatolása a Dunántúlon és Felföldön hamarabb lezajlott, mint az Alföldön. A mezőgazdasági konjunktúra serkentette az árutertermelést, megnőtt a vásárlóerő, ami előidézte a ház, berendezés, díszítésének gazdagodását. Erdélyben mindvégig a háziipar szerepe volt jelentősebb, itt a céhes életet legnagyobb mértékben a Balkáni piacokat is meghódító szász takácsipar képviselte, nagyszámú falusi bedolgozóval. A magyarok körében viszont főleg a bőripar játszott nagy szerepet (Miskolczy 1982: 396). A feudális viszonyok megszűnésével a céhszervezet anakronisztikussá vált. A növekvő igények kielégítése érdekében az 1851-es *Ideiglenes iparrendelet* a tőkés vállalkozásoknak és a képzéshez nem kötött szakmáknak szabad utat adott, a céhek kereteit azonban megtartotta. Ez az utasítás egyes kézműves tevékenységeket, amilyen „a vászonszövés, divatárusnői munkák, varrás, hímzés, csipkeverés, fűvő- és

gyapozatkészítés, kőmetszés, zománcozás, viaszfejézés stb.” feltétel nélkül engedélyezett szabad iparnak minősített, más, „engedélyezett” iparok gyakorlását különböző feltételekhez kötötte. Az 1872-ben feloszlott céhek helyett *ipartársulatok*ban, majd az 1884. évi ipartörvény után ipartestületekben szerveződött újjá a kézművesek rétege. Sokan önállósodtak (Domonkos 1991: 18).

A kézműiparosok vonzáskörzete az idő előrehaladásával csökkenő tendenciát mutatott. Országszerte csupán az Árva megyei vászonfélék minőségi választékai, Alföld-szerte a gömöri ácsolt ládák és főző fazekak terjedtek el és széles körben vásárolták a komáromi festett ládát. Az iparosok 19. századi falura településével kialakultak a kis hatósugarú helyi stílusok.

42. kép. Felföldi ácsolt ládák előlapjának részlete. Borsosnádasd és déli Tisza-vidék (Hofer–Fél 1975: 246–247)

43. kép. Madaras mintájú faragott és festett láda. Komáromi asztalosok munkája, Szeremle (Pest megye) (Hofer–Fél 1975: 266)

39. ábra. Ácsolt kelengyészláda. Bükkfa, vésett díszítménnyel. Nógrád megye (Fél–Hofer 1975: 244)

40. ábra. Nagyfazék, 1867, „Vajda Élyen”. Romaszombat vagy környéke.

Lelőhelye: Nagyalföld. Mérete: 58 cm (Kresz 1991: 102)

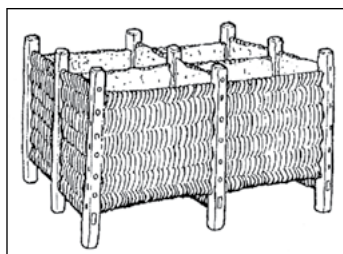
A külföldi gyáripár majd a hazai kapitalista üzemek kiépülése a 19. század végén, a 20. század elején, fokozatosan elsorvasztotta a kézműipart, melyen már az állami intézkedések sem segítettek. Az életfeltételek 20. századi megváltozása, a fiatalok városba költözése vagy ingázó életformája, a szabadidő hiány pedig a tárgyak házi előállításának formáit is visszaszorította.

Kézművességre tehát elsősorban földhiány és a túlnépesedés következtében szakosodtak a falusi emberek. Ez már korábban is így volt. Magyarországon viszonylag korán elkezdődött a jobbágybirtokok felaprózódása. Míg a 36 holdas *egész telek*, de még a *félhely* is biztosította a család szükségleteit, a „fertályos parasztembernek” nehéz volt a megélhetése. A házas zselléreknek szántóföld egyáltalán nem járt. Közülük a 19. század elejétől egyesek kézműves foglalkozásra adták a fejüket, mások a mezőgazdaságban napszámoskodtak vagy bérelt földön gazdálkodtak, iparral mellékesen foglalkozva. Az 1848 utáni úrbéri birtokrendezések megteremtették az egy hold alatti „proletár” és az öt hold alatti „törpebirtok” kategóriáját. A közös legelő felosztásakor ki-ki egy „magyar holdnyit” kapott, melyhez hozzáadódhattak az 1920-as földreform során kimért 1-2-3 holdas törpebirtokok. A földek elaprózódásához vezettek a kisgazdaságok öröklésével járó osztozkodások és az apránkénti földvásárlások is (Fél–Hofer 1997: 38). „Kisparaszti” birtoknak az 5–10 kat. holdas „szegényparaszti” gazdaságokat nevezték (ezekből 1895-ben 460 ezer volt). A proletárok, törpebirtokosok, kisparasztok egyaránt rákényszerültek jövedelmük kiegészítésére. A egyik kivezető út a cseléd- vagy napszámossorból a szakma tanulása volt.

A túlnépesedett lakosság a mezőgazdasági termelésből nem tudott megélni, ezért megélhetési alapját, a mezőgazdasági munka szüneteiben elvégezhető háziipari munkával egészítette ki.

A *háziipar* Kárpát-medencei szerepéről szintén Domonkos nyomán szólunk. Ez a természeti adottságoknak megfelelően sok falu népe számára biztosított megélhetést. A főbb háziipari ágak működéséről 1898-ból Kovács Gyula: *A magyar háziipar törzskönyve* című munkája ad áttekintést. 11 iparágat sorol e fogalomkörbe: a *faipart*, a *vessző-*, a *cirok-* és *szalma-*, a *sás-* és *gyékényfonást*, az *agyagipart*, a *szövést*, a *taplófeldolgozást*, a *vasipart*, a *bőripart* és végül a *bádogos-* és *drótosipart*. Vármegyék, községek és iparágak szerint jellemezi a specializálódás mértékét, rámutatva annak intenzitására: a

háziiparos családfők számára, valamint a termelt áru évi mennyiségére, darabszámára, piaci értékére. Legtöbb nyolc ág működött egy-egy megyényi területen, de az esetek felében legalább négy. A legkiterjedtebb a faipar, a szövés és hímzés, valamint a bádgosipar volt. Az erdélyiek mellett – csak Torda-Aranyosban 1000 ember foglalkozott *gazdasági eszközök készítésével* – a felföldi és a bakonyi falvak háziiparosai is nagy mennyiségben kínálták az alföldieknek a *favillát, gereblyét, szórólapátot, rostát, sérűseprőt, igát, jármot, sokféle faedényt, szerszámnyelet.*

41. ábra. Vesszőkas négy rekesszel, magvak tartására. Naszód vidéke
(Kós 1994: 60. 39. ábra)

Helyenként tömegesen foglalkoztak *fonással*. Hont megyében a kosárfonás 1500 munkásnak adott kenyeret, így Maros-Torda területén a gyékényfonás- és szövés 500, Szatmárban 400, Udvarhelyen 700, Zemplénben 900, Csongrádban csak Tápén 590, a Sopron megyei Bősárkányban 100 személynek (Domonkos 1991: 19–29).

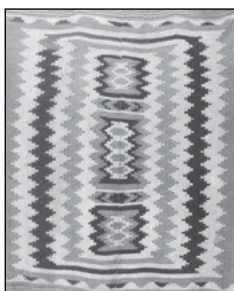
Az erdélyi népi kézművesség és feltételrendszere a 19–20. század fordulóján

Az erdélyi népművészet 19. századi változatossága összefügg e régió változatos domborzati, abból következő gazdasági és birtoklási viszonyaival. Az 1950-es években a Román Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének megbízásából a népművészeti kutatásokat végző munkacsoport – melynek vezetői Kós Károly, Szentimrei Judit és Nagy Jenő voltak – ezért döntött például a régiesebb sajátosságait megőrző földrajzilag is zártabb, kászoni népművészet vizsgálata mellett (Kós–Szentimrei–Nagy 1972: 9). A síksági falvak nagy kiterjedésű, földművelésre alkalmas területein a lakosság a mezőgazdaság termelési szüneteiben, főleg télen foglalkozhatott árutermelésbe is átcsapó kézműves tevékenységgel. Az asszonyok a sajáttermesztésű rosnövényt dolgozták fel: fonták meg és szótták vászonneművé. A *házimunka* során keletkező felesleget alkalomszerűen piacon értékesítették: a székely asszonyok pénzszükségletüket évszázadok óta ebből fedezték. A háromszékiek többek közt fejtős rokolyaszótttest is árusítottak. Így a házimunka esetenként *háziiparba* csapott át. A férfiak a téli időszakot a szerszámok megjavításával, és a háztartáshoz szükséges apró fából készült cikkek előállításával töltötték.

A moldvai magyar falvak asszonyai apró földparcellákon kendert is termesztettek. Közföldek hiányában nekik állattartásra alig volt módjuk. Ezért a csángó lakástextíliák túlnyomó többsége kenderből készült, még a ruházódásukhoz szükséges gyapjút is a

nagybirtokosok részére végzett kendermunka ellenszolgáltatásaként szerezték be (Kós–Szentimrei–Nagy 1972: 5–8, Kós–Szentimrei–Nagy 1981: 10).

A hegyvidékeken inkább az állattartás kecsegtetett több sikerrel. Kászonban például a hegyvidéki növénykultúrák termesztése mellett a gazdálkodás súlypontja a nagy közbirtokossági legelőkre alapozó állattartás: barom-, juh- és lótenyésztés volt. A juhtartásból származó gyapjú feldolgozását a hűvös hegyi éghajlat is indokolta. Így itt jelentős szerep jutott a gyapjútextíliáknak. Ezek egyik régies formája a festékes szőnyeg volt.

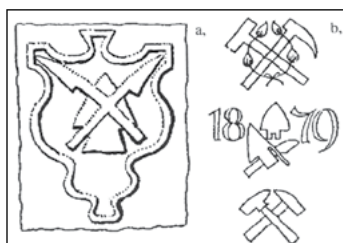

44. kép. Vízfolyásos festékes Csíkszereda. Csíki Székely Múzeum (Farkas 1997: 163)

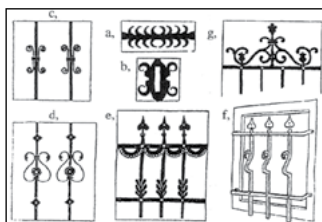

45. kép. Nagyrózsás festékes Csíkszereda. Csíki Székely Múzeum (Farkas 1997: 163. 6. kép)

A dombvidéki övezetben a kevesebb földterülettel rendelkezőknek és a nincsteleneknek e két fő gazdálkodási ágat gyakran harmadikkal kellett kiegészíteniük vagy pótolniuk. Ennek megválasztását részben éppen a környezet felkínálta nyersanyagforrások tették magától értetődővé. Az anyaglelőhelyek előfeltételként kínáltak a specifikus kézműves tevékenységek gyakorlására. Így például Désháza agyaglelőhelyei következtében válhatott fazekas-, Torockó vasérclelőhelyeinek köszönhetően vasművesközponttá, stb. (Kós–Szentimrei–Nagy 1974: 62–63, Kós 1972a).

42. ábra. Vasműves jelvények Torockón: a. a mezőváros címere az unitárius templom kő cinteremkerítésének bejárata fölött. 1700-ból; b. bányás verősgazda és kőfaragó családok sírkövei a 19. századból, Torockó (Kós 1994: 89. 2. ábra)

43. ábra. Ablakrácsok: a–b. verőn készült pince- és kamararácsok a 19. század első feléből; c–e. pinceablakrácsok a 19. század második feléből; d–g. ugyanaz a 19. század végéről (Kós 1994: 92)

„A természeti adottságok, földesúri viszonyok [...] a fa, agyag és vas feldolgozásának olyan méretű háziipari, árutermelő formáit hozták létre, ami a Magyar Királyság területén kevésbé volt szokásos, a belső területeken pedig a céhek el sem tűrték ezeket (kádak, ke-rekek, szekerek készítése, kovácsmunkák, paraszti fazekasság).” Kós Károly Erdély föld-művelésre kevésbé alkalmas dombvidéki övezetében több mint 700, többnyire egyetlen termék előállítására specializálódott népi ipari (háziipari és kézműipari) központot szá-molt össze. Lévén sok a fás vidék, leggyakoribbak a famesterségek voltak. Ezek közül csak a potenciálisan művészi mesterségeket említjük most. *Ácsolt-* és *festett bútort* például 29 faluban készítettek tömegesen. A *fazekasság* elterjedtségét – 76 népi fazekasközpontot tartunk számon – az edényszükségleten és a földhiányon túl szintén az agyag-, és festék-föld lelőhelyek meg a nagybányai ólomház hozzáférhetősége tette lehetővé (Kós 1972e: 10). Sok esetben csaknem az egész falu művelte a mesterséget, így Korondon vagy Csík-madarason a fazekasságot. Utóbbi helyen a falucsúfoló szerint „még a pap is fazekas”. A vasércben gazdag Torockón a vasbányászat mellett felvirágozott a *vasművesség*. A *bőrmunka* az állattenyésztő hegyvidék felé eső vásároshelyeken s ezek közelében kapott lábra több faluban: a *szűcsmesterség* 31 helyen adott a lakosság jelentős részének kenyeret (Kós 1972e: 11). Ugyanakkor egyes vidékeken a művészi kézművességnek több ágát gyakorol-ták. Így Torockón a vasművesség mellett a 19. század közepén bútort is festettek, hímeztek is, csipkét is vertek, szűcsmunkával is foglalkoztak, és igen festői viseletet alakítottak ki.

46. kép. Torockói fehérrátétes ködmön részlete (Kresz 1979: 32. I. kép)

47. kép. Torockói leány viselete. Franz Jasche, 1821 (Kresz 1956: 27. kép)

48. kép. Torockói menyasszony. Undi Mariska festménye, 1928

44. ábra. Torockói tulipános párnavégminta, szálánvarrott, fonottas keresztszemmel hímezve (Lengyel 1986: 56, 38a. minta)

45. ábra. Kékfejtős nagykígyós írás után való cifra törülköző széle
(Kós–Szentimrei–Nagy–Halay–Furu 2002: 211. 126. ábra)

A „fogyasztók” igényeit befolyásoló gazdasági-társadalmi-világnézeti tényezők

Az emberek díszes tárgyak iránti igényét gazdasági-társadalmi és mentális tényezők is befolyásolták. Megszerzésük gazdasági feltétele az árukínálat és a csereérték előteremtése, vásári portékák esetén a vásárlóerő volt. Ezek hiányában, illetve az előállításához szükséges idő, tehetség birtokában saját munkával teremtették elő. „Ahol a természet mostohaasága nem kényszerített iparűzésre és az árutermelésnek nem voltak évszázados mély alapjai, ott a paraszti önellátásra való törekvés még olyan fokon érvényesült, hogy a kortársak méltán hangsúlyozták: a földműves maga készíti ekéjét és ruháját” (Miskolczi 1982: 393). Például Doboka megyében 1832-ben, a főispán a guberniumnak azt jelentette, hogy „pontosan annyi a »juh, gyapjú művelés« és »len-kender művelés«, mint a házak száma” (Miskolczi 1982: 393). A vászon- és gyapjúszőttek vonatkozásában önellátó tiszántúliak és erdélyiek jelentős tömegeivel, a Dunántúlon „A céhrendszer idejében a céhek befolyása tiltotta, hogy a nők a szövésben versenyre keljenek velők. A díszítésekkel ellátott vásznat majdnem kivétel nélkül takácsok szőtték. A céhrendszer idejéből ezért nincs is paraszt-szőttes. Ha a nép itt-ott szőhetett is, csak sima vásznat” (Malonyay 1907–1922 IV.: 107, idézi Domonkos 1991: 361). Köztes megoldások is érvényesülhettek: például a székelyek körében gyakori eset volt, hogy a condrát specialistával szabatták ki, majd otthon megvarrták. Az árukínálatban és vásárlóerőben a fejlett céhes iparral rendelkező árutermelő vidékek jártak elől.

Árukínálat, vásári portékák

Az árukínálatot a fentebb tárgyalt kézművesek: specialisták, háziiparosok, céhes iparosok, majd a 19. század második felétől a mindinkább már falun dolgozó és társulatokba szövetkező vagy önálló iparosok biztosították. Termékeik aránya az önellátás során előállított javakhoz viszonyítva műfajonként és tárgyféleségenként, valamint a vásárlóerő és az iparosok szervezettsége függvényében, helyileg és koronként változott. A posztó- és bőrruhát, a lábbelit, az igényesebb bútorfélét és fazekat rendszeresen tőlük vásárolták. A 18. században a tordai piacon árult vagy kalácsütő mestertől rendelhető² kalácsot a 19.

2 1571–1573-ban Kolozsváron a pénzes kalácsot a kenyérszerben, kalácsütő sátorból, egy fillérért lehetett beszerezni. Torda város piacán szintén ott sorakoztak 1826–1829-ben a „Kenyeresek... CzipoSütők... Peretzsek... Kufarnék... Kalatsasak”. 1781-ben a torockói Koronkai János lakodalmi asztalára anyósa rendelésre süttette (SZT kalács, kalácsos, kalácsütő címszavak).

század végén Torockón már valamennyi asszony megsütötte (SZT 1993b: 21, 24, Jankó 1893: 129, 215–216). A 18–19. században, az iparcikkek iránt megnövekedett keresletet a céhes és céhen kívüli kézműipar együttesen sem tudta kielégíteni. Az országot az osztrák tartományok fejlettebb ipara és kereskedelme külföldi áruval, lerakatokkal árasztotta el. Ez az igények megnövekedését vonta maga után. Az olcsóbb gyári termékek a kézműves-ipar elsorvasztásához vezettek.

A vásárlóerő gazdasági feltételei

A vásárlóerő nem más, mint csereértékkel való rendelkezés. A csereérték lehet természetbeli vagy pénzbeli. A közvetlen csere azáltal jöhet létre, hogy a cserélő feleknek olyasmiből van feleslegük, amire a partnernek szüksége van. A fejlettebb, közvetett csere során a kölcsönös egymásrautaltságot csereeszköz beiktatásával küszöbölik ki, s az áruért kapott ellenértéket egy második csere folytán váltják át szükségleti cikkekre. Közvetett csereértékül szolgálhat egy másik természetbeli értékmérő, például gabona vagy pénz.

A szükségleti cikkek megszerzésének cserén kívüli módjai is vannak. A honfoglalás előtt, nomád állattartó elődeink egyoldalú gazdálkodásukat egyszerre kompenzálták uralmi–szolgasági viszonyok bevezetésével és kereskedelemmel. Gabonaszükségletüket a környezetükben élő földművelő szlávok megadóztatásával elégítették ki,³ a művészi fémművességet maguk gyakorolták, miközben a szép szöveteket és más ipari termékeket a bizánciaktól, csere útján szerezték be. Ehhez állataikat vagy a vadászott apróvadak – nyest, nyuszt, hermelin – prémjét értékesítették. Ilyenl saját magukat is ékesítették, és a menyasszonyért is ilyen adtak: a vételárát prém és brokát fedezte (Anonymus).⁴

46. ábra. Rakamazi tarsolylemez

3 Gardizi arab történetíró írja: „Talajuk nedves. Sok vetésük van. Hatalmuk kiterjed mindazokra a szlávokra, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos adókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyokat” (Forrás: <http://www.tradicio.org/magyar/hun1.htm>)

4 A *Kezdődik az előbeszéd a magyarok cselekedeteihez* című fejezetben Dentu-Mogyerről ezt olvashatjuk: „szerfölött bőven találni nyestet, úgyhogy nemcsak a nemesek és alrendűek ruházódhatnak vele, hanem a gulyások, kanászok és juhászok szintén díszes ruházatot hordanak azon a földön” (Anonymus).

Anyagi javakért cserébe az ember a munkaerejét is adhatja. Különösen a ruházati javak megszerzésének volt elterjedt módja a cselédkedés, melynek évi béreként csizmát, ködmönt, posztóruhát lehetett kérni (vö: Molnár 1980). Székelyföldön a 16–19. században a rangos katonaszékely-, sőt esetenként a nemes lányok sem idegenkedtek a szükségleteik kielégítésének ettől a formájától, s a témával beleegyezőleg foglalkozott az *Approbata Constitutiones* is (Imreh–Pataki 1992: 303–304). Kevésbé szokásos módszer volt a testi szolgáltatás, amiről periratokból értesülünk. 1726-ban például Bene Péterné Borbála asszonynak Polyánban „faráért... veres csizmát, patyolatot” adtak (Gazda 1998a: 23).

A kezdetlegesebb, közvetlen és közvetett termékcserék, főleg a faluzó, szekerező-kereskedő kézművesek esetében érvényesültek: a fazekat a fazekas rendszerint beleférő gabona vagy meghatározott mennyiségű szalonna, füstölt hús árában adta. A pénzt mint csereeszközt elsősorban az árutermelő települések lakossága tudta biztosítani.

A középkorban létrejövő városok lakóinak 30%-a kézműves termelésből élt, és cserélt árut a környező vidék mezőgazdasági termelőivel. A mezőgazdasági termelés 15–16. századi fejlődését, például a nyomásos rendszer elterjedését, a kaszás aratás bevezetését a néprajzi szakirodalom részben éppen a belső piac növekvő gabonaszükségletével magyarázza (Tálasai 1971: 304–305). Ez pedig, akárcsak a mezővárosi céhek szaporodása, kereskedelemről és pénzjövdelemről tanúskodik. A mezővárosok lakói pénzjáradékot fizettek, ami többlettermelésre serkentette őket.

Az exportra termelés is jó jövedelmi forrást jelentett a történeti borvidékek bortermelői – korábban elsősorban a nemesek és városi polgárok –, továbbá a 16. századtól az Alföldi mezővárosok extenzív nagyállattartó gazdái számára. A Mária Terézia bevezette vámpolitika hátrányosan érintette a borexportot. Ugyanakkor a 18. század utolsó harmadától, a napóleoni háborúk kontinentális zárata következtében, ha rövid időre is, az alföldi gabona számára megnyíltak Európa piacai. E konjunktúra megszűntével, a 19. század második felében az alföldi búzát az Osztrák–Magyar Monarchia belső piacain értékesíthették. A nyugat-magyarországi, Duna menti tájak lakói Bécs piacaira vitték terményeiket. A magyar városok lakosságának 19. századi növekedése és a gyáripar kifejlődése a mezőgazdasági árutermelés más ágazatainak – a zöldségtermelésnek, okszerű méhészetnek, halászatnak – a kibontakozásához vezetett.

Kedvezően befolyásolta az árutermelést a feudális függőségi rendszer 1848-as felszámolása és a kapitalisztikus viszonyok – személyi szabadság, bérleti lehetőségek, hitelrendszer – kiterjesztése, valamint a vasút megépítése. A 19. századi népművészet felvirágzását, a népművészet új stílusának kialakítását részben ezekkel a pozitív gazdasági-társadalmi fejleményekkel, a parasztság gyors differenciálódásával és a sikeres vállalkozók hirtelen meggazdagodásával hozzák összefüggésbe (Vörös 1976: 5, Hofer 1976a: 48).

Azonban az eleve igen szűk réteget érintő kibontakozó lehetőségek hamarosan megtorpantak. A feudalizmus felszámolása elhúzódott s csak akadozva ment végbe. A nagybirtokok konzerválódtak, jobbágybirtokaikat csak kevesen tudták megváltani. Miközben a népesség nőtt, a földek még jobban felaprózódtak és gyorsan gazdát cseréltek. A birtokviszonyok meglehetősen ingatagnak mutatkoztak. A társadalom polarizálódott,

a kapitalizmusra jellemző tiszta kategóriák – tőkés agrárpolgár és tőkés agrárproletár – nem alakultak ki. Megnőtt a szegények aránya, általános volt a föld- és tőkehiány. Így sokan Amerikába vándoroltak ki. Mások a városok felé orientálódtak, erősödött a régiók közti migráció. A paraszti polgárosodás megrekedt. Kieleződtek az osztályellentétek. A 20. század elejétől a falusi lakosság szövetkezetek, takarékpénztárak létesítésével tudott hozzájutni a mezőgazdasági gépekhez, melyekkel a modernizálhatta a mezőgazdaság technikáit.

A II. világháború után a szocialista hatalom minden magántulajdonban lévő földet közös tulajdonná alakított át, megfosztva a parasztságot birtokától és az önálló vagy bérből élő gazdálkodás lehetőségétől, egy szegényes, de társadalmilag homogénebb életformát kényszerítve ki. A falvak népességének jelentős hányada városon, az iparban kényszerült elhelyezkedni, és munkája béréből már nagyrészt ipari termékeket vásárolt. A még működő falusi iparokat szövetkezetesítették.

A társadalmi és kulturális igények

Hoffmann Tamás az ipar bázisának 16–18. századi kiteljesedésével hozta kapcsolatba az értékrend társadalmi rétegenkénti elkülönülését, a presztízsjavak igényelését, a hivatkozó fogyasztás osztályok közti fokozatos legyűrűzését. Míg nyugatabbra a polgárság volt a mintaadó, Magyarországon – ahol ez a társadalmi kategória számbelileg szűkebb réteget alkotott – a nemesek a polgárokhoz igyekeztek hasonlítani, míg a „parasztokat egyedül az a vágy fűtötte, hogy ők reprezentálják paraszti voltukat és ezt a nemességtől örökölt kellékekkel juttatták kifejezésre” (Hoffmann 1976: 100–101).

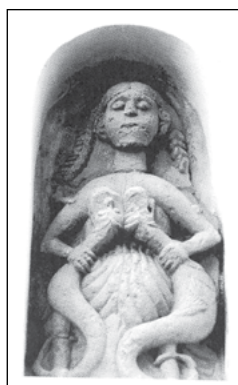
A népművészet mint rétegművészet e koncepció értelmében az ipari forradalom, a tárgy-kultúra gyarapodásának terméke és a presztízsigények nép körében való megjelenésével függ össze.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a megelőző, homogénebb kultúrájú korszakok népessége ne igényelt volna művészi kivitelezésű tárgyakat. Még csak azt sem, hogy ezt az igényt egyes műfajok és tárgyfeleségek esetében társadalmi osztályok és művészet-földrajzi meghatározók szerint esetenként ne eltérő anyagú és kivitelezésű tárgyakkal elégítették volna ki. Például a honfoglaló magyarok művészetében a vezető rétegek dísz-tárgyai, így a tarsolylemezei és ékszerai aranyból készültek, míg a köznépéi puhább, romlékony anyagokból, illetve olcsóbb fémekből. A középkorban a cserépedényt, az ácsolt ládát mindenik társadalmi réteg használta, de még a drága madaras mintás bakacsin is ott volt a parasztoak házaiban is. A 16–17. században nem a nép művészete vált ki a középkori művészetből, hanem a felsőbb osztályok művészete, mely autonóm- és iparművészetre hasadt ketté. A népművészet, immár a felsőbb rétegek művészi újításai által is megtermékenyülve, éppen hogy megőrizte és továbbvitte annak közös művészeti hagyományait, funkciómodelljét, szinkretikus jellegét, ritualizáltságát.

Világnézeti tényezők

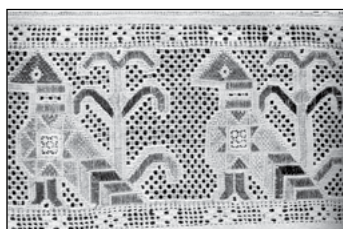
A törzsi és a középkori művészetben a tárgyak művészi kvalitásai köré elsősorban világnézeti jellegű – *mágikus és vallási* – kulturális *jelentéseket* társítottak, melyeknek társadalmi vetületük is volt. Igénylésük tehát nagymértékben egzisztenciális okokkal függött össze.

A tárgyak jelentései ritualizált használatuk során hozzáadódtak a rítus során elhangzó, megjelenített üzenetekkel. Például a románkori katedrálisok torzfigurái a bűnös embereknek az állatiasságát, és magának a bűnnek a rútságát jelenítették meg, melyről a templomban példázatok hangzottak el, és azoknak is megfelelően, példájukkal normatív funkciót tölthettek be. Ezt a tradíciót a népművészet továbbélte. A magyaryermőmonostori templom külső falába bevakolt kőrelief például egy gyermekét elvetelő asszony túlvilági büntetését – ott majd kígyókat kell szoptatnia – jelenítette meg.

47. ábra. Kődombormű a magyaryermőmonostori templom déli tornyának külső fülkéjében. 13. század (Fülemile Ágnes felvétele; Magyar 2007: 264. 7. kép)

A halottas lepedőn a távozó lelket sorban vonuló madarak szimbolizálták (vö: Kós–Szentimrei–Nagy 1974: 168).

48. ábra. Halottas lepedő vége. Lenvászon szálvonásos-vagdolásos és laposöltéses munka. A kakasokat vörös, sárga, zöld és kék selyemfonallal varrták. A minta szélén subrikolt csíkok (Fél–Hofer 1975: 584. 583. kép)

A gyimesi koporsón és a megásott sírgödörnek mind a négy falát a megváltás, feltámadás hitére utaló, de egyszersmind gonoszelhárító kereszttel jelölték, és a fenyőágakkal díszített koporsó mellé is bedobtak egy fehérkeresztet, megerősítve a temetési szertartás lényegi üzenetét.

49. kép. Sírgödör, falai kereszttel megjelölve. A koporsó mellé bedobott fehér kereszttel. Gyimes, Gazda Klára felvétele, 2001

Ugyanakkor azt is hitték, hogy a kereszt az élettelen testet megvédi a rontó erőktől. Hasonlóképpen a váci koporsókon a kereszt társaságában megjelenő festett napmotívum csak a túlvilági világosságot jeleníthette meg. A tárgy, akárcsak a szertartás során elhangzott ígék ugyanazt fejezték ki. E mágikus-vallási jelentések jórészét a reformáció, majd a tudományos gondolkodást bevezető felvilágosodás racionalizmusa háttérbe szorította és hiteltelenítette, majd az elhalványuló vallási tartalmak egy részét a barokk katolicizmus újból felerősítette, sőt újabbakkal egészítette ki.

A vallási hovatarozás hatással volt az emberek tárgyhasználatára. A katolikusoknál az egyház által is közvetített barokk kori udvari-nemesi magatartásformák és vallási rítusok lecsapódásai hatására továbbélt a tárgydíszítő kedv, mint a reformátusoknál. A tövisháti református kisnemesek büszkék voltak puritán ízlésükre, ezért tartózkodtak a díszítésről, de nem mondtak le róla, ha szerelmi érzésüknek, vagy gyászuknak akartak kifejezést adni (Kós 1972c). Ez azt is jelenti, hogy a megélt érzelem intenzitása továbbra is kifejezési formát keresett, és hogy a halál mint az ember számára megoldhatatlannak minősülő dilemma, érzelmi sokk, fenntartotta a régebbi, megkopott jelentésű tárgytipusokat. Szent térben is igényelték a díszítettséget: a katolikus templomok szentképeit és szobrait virágos és bibliai témákra utaló alakos ábrázolású mennyezetdeszkákkal, padhomlokzatokkal helyettesítették.

50. kép. Madonna a kis Jézussal. Csíkszenttamás, Seiwarth László felvétele, 1937 (KJNT Fotóarchívuma 11394)

51. kép. A bánffy hunyadi református templom szentélyének festett kassettás mennyezetének részlete (Lángi–Mihály 2004: 7)

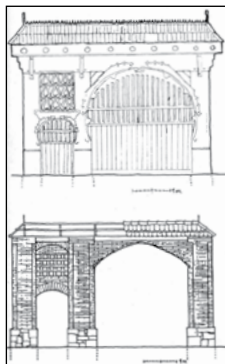
Az egyes területek kulturális arculatának megfelelően ugyanannak a tárgy típusnak más- és más jelentést tulajdoníthattak. Például az írott tojás a moldvai csángóknál máig gazdag vallásos-mágikus jelentéshorizonttal rendelkezik, míg például a polgárosult Háromszéken ennek csak a nyomai mutathatók ki: itt e tárgy fő funkciója a fiatalok közti kapcsolatok megerősítése.

Presztízstényezők

A népművészet 19. századi felvirágzását, stílusának önállóságát, a többi társadalmi rétegekétől ténylegesen elkülönülését e társadalmi-kulturális folyamatokkal és azok hatásával – a parasztság önbizalmának növekedésével, bizakodó hangulatával – magyarázza a szakirodalom (Hofer 1976: 53, 59).

A népművészet koronként más- és más rétegek önreprezentációját is szolgálta. Például a határőrkatona szolgálatot teljesítő, köznemesi rangú, bizonyos szabadságjogokat, például mozgási szabadságot élvező, gyermekeiket iskoláztató kászoniak rangjukat státusszimbólumok állításával fejezték ki: ilyen volt a székelykapu. A kapu elhelyezésénél fogva eleve alkalmas volt arra, hogy méretarányaival, építésmódjával és díszítésével mintegy a telek gazdájának társadalmi hovatartozását (jobbágy, közszekely, lófő, nemes) jelezze. „A jobbágyoknak sem joguk, sem megfelelő fájuk nem volt ilyenek építéséhez (a csereerdő a nemzetségek köztulajdona volt).” „Ilyenformán a galambdúcos kaput helyesen nevezték sokfelé »székelykapunak« is, bár a szabad katonatagok közül is főleg a módosabbak, a »huszárrészen valók« építettek ilyen kapukat »rangjuk« és módjuk kifejezésére. A huszárcsaládokból kerültek ki e kapuk nevezetes építői is, mint p. 1848 körül Impéren Balázs Dani Elek, Feltízen meg Becze Simon. [...] Ez a kapuforma a kászoni közszekelyeknél annyira általános lett, hogy a falubeli primor családok telkeik megkülönböztetésére egy új kapufélét kellett hogy bevezessenek. Ilyen volt a feltízi Székely család nemesi portája elé a 18. században épített kőkapu, melyet aztán más két »jobb« család is (egyik Becze és egyik Veres) leutánzott” (Kós–Szentimrei–Nagy 1972: 67, 72).

A tőkés gazdálkodás idején Kászonban a kapu és a lakóház építésében is mindinkább a *vagyoni* alapon (szegény, közepes földműves és nagygazda) való osztályrétegződés vált észlelhetővé. A „gyalogkapu”, „kötöttkapu”, „kőkapu”, a különféle téglakapuk,

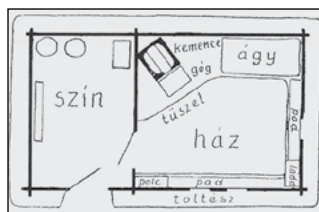

49. ábra. Fent: régimódú galambbúgos kötöttkapu szerkezeti rajza elől- és oldalnézetből, elemei: lábak, aljukon csutakkal, kiskapu, nagykapu, rács, agyfa, hónaljkötések, láda, tető, zsendely, tulipánt. Lent: újmódi téglakapu szerkezeti rajza, elől- és oldalnézetből, elemei: lábak, aljukon kőcsutak fundamentummal, rács, fent végig gerenda és vaskötés, cserépfedél (Kós 1989: 219)

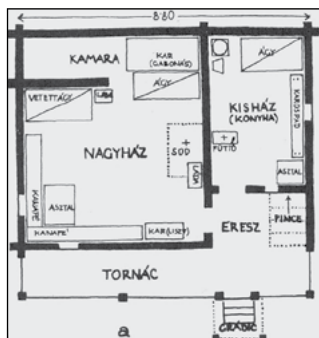

50. ábra. Galambbúgos nagykapu. Csíkszentdomokos, Kós Károly felvétele, 1953 (KJNT Fotóarchívuma 00362)

az „egyesház”-, „kettősház”- és „hármasház”-formák az utca és telekrendszernél, épületformáknál is világosan tükrözik a székely társadalomban végbement szerkezeti változásokat. „A régi nyitott oldalkamrás házak egykori építetőik vagyoniosságát tanúsítják, akik gyakran épp cselédjüket háltatták e kis fülkében” (Kós–Szentimrei–Nagy 1972: 58).

51. ábra. Régi típusú moldvai magyar ház alaprajza (Lükő 2002: 102. 28. kép)

52. ábra. Birtalan Imre 1852-ben épült háza alaprajza és berendezése.
Kászonimpér (Csík megye) (Kós 1989: 203)

A Kis-Küküllő menti jobbágyparasztiak mind udvarházas-, mind hétszilvafás nemeseiknek, mind pedig a környező városok polgárainak igényeit és divatjait integrálták kultúrájukba (Kós–Szentimrei–Nagy 1978: 11). Városi kézműiparuk, helyi népi iparuk és háziiparuk ezért nem maradt más vidékénél fejletlenebb. Erről tanúskodnak jól megkonstruált fatornyaiuk, jármascúreik, hímes kapuiuk, virágos festésű bútoraiuk, cifra mejjrevalóik, stb. (Kós–Szentimrei–Nagy 1978: 10). A 20. század első felében a szabad jogállású tövishátiak, székegyek számára az építkezésben például a városi polgárházak kínáltak követendő mintát. Ez annál természetesebb volt, mivel a majdnem kizárólag kézműves polgárság házai is csak egy fokkal lévén „különbek” a falusiakénál, gyakorlatilag elérhető modellként szolgálhattak az utóbbiak számára (Kós–Szentimrei–Nagy 1978: 13). A valamely mesterkedésben élenjáró, az újjátásoktól sem féltő mesterek, falvak példája sem volt hatástalan. Az átvétel előfeltétele a minta átláthatósága, kivitelezhetősége volt: az adaptációkat a mesterségben való jártasság nagymértékben megkönnyítette (Kós–Szentimrei–Nagy 1974: 14–16). Ugyanakkor nehezítette egyes vidékek zártsága, nehéz megközelíthetősége: például Kászon a tőkés rendszer vasúthálózata messze elkerülvén, a vidék népi építészetén a polgári építészeti „rontó hatása” alig érvényesült (Kós–Szentimrei–Nagy 1972: 86).

Ennek a meglehetősen általános folyamatnak a megéléséről mégis viszonylag keveset tudunk, ezért e kérdéskör a jövőbeli kutatás egyik ígéretesnek tűnő szempontja.

A gyáripari cikkek tömeges elterjedése, továbbá a túlnépesedés, a századvég erdő-törvényei, valamint a kenderáztatásra vonatkozó tilalmak is hozzájárultak ahhoz, hogy a különböző tájak lakói következtében szolgálásra, cselédkedésre kényszerülve, hagyományaikkal szemben az idegen, polgári mintát választották (Kós–Szentimrei–Nagy 1974: 156). A készen megvásárolható változatos gyári termékek általában a népművészet iránti igény elhalását hozták magával, de ellenpéldák is vannak: ezek egyes elemei, a helyi kultúrába beillesztve, a társadalmi különbségek az eddiginél is árnyaltabb kifejezésére adhattak lehetőséget. Ezt Tötszegi Tekla kutatásai alapján illusztrálhatjuk: a sokféle minőségű, színű és mintájú gyári anyag viseletben való alkalmazásával aprólékosabban megjeleníthették a korosztálybeli különbségeket (Tötszegi 2006).

A népművészetnek a polgári átalakulás lelassulásával párhuzamos kései virágzása, Hofer Tamás elgondolásának megfelelően, bonyolultabb összetevők mentén alakult. Ilyent tapasztalunk néhány vidéken, például Kalotaszegen és néhány ilyen szempontból szigetjellegű faluban, például a régen Felső-Fehér, ma Kovászna megyéhez tartozó Felső-rákoson. Itt a paraszti kultúra kevésbé és később bomlott fel, mint a paraszti társadalom (vö: Hofer 1976: 54). A szomszéd tájak, illetve falvak lakossága, így például a Rákost övező Székelyföld és Szászföldé a 19–20. század fordulóján egy csapásra túladott korábbi, lakásait díszítő tárgyain: mázas cserépedényein, hímes varrottasain, szőttesein, rokolyáin, melyeket főként régiségkereskedők vásároltak meg és szállítottak népművészeti bazárokbába vagy múzeumokba. Ezzel szemben mind Kalotaszeg, mind Felső-rákos egykori jobbágy-lakói körében fokozódott a törekvés a viselkedés és tárgyak formáinak kidolgozására, a paraszti élet stilizálására (vö: Hofer 1976: 54). A moldvai csángóknál ez a törekvés főként a textíliákból kelengye gazdagságára, valamint a szentképek sokaságára terjedt ki.

52. kép. Vetettágy. Méra (Kalotaszeg), Tötszegi Tekla felvétele

53. kép. Vetettágy, az előtte levő padon ülő viseletes asszonnyal. Felső-rákos, Fóris Pál felvétele, 1980

54. kép. Zesztre. Klézse (Moldva) Miklós Zoltán felvétele, 2002
(KJNT Fotóarchívuma 02561)

Rákoson sok kétszintes házban nemcsak a tisztaszobát díszítette teljes garnitúra festett bútor, számos mázas cserépedény és cifra szedettesszőttes, hanem ezekből még a mindennapi lakótérbe is kerültek darabok. Ez a tárgyi világ a parasztsághoz való tartozás tudatos felvállalását fejezte ki. Megnövekedett a reprezentációs szférába tartozó tárgyak szerepe, aránya. A módosítások gyors különbségei a különbségek kifejezésére irányuló vetélkedés eszközeivé váltak (Hofer 1976: 54). Ehhez Kalotaszegen a paraszti kultúra értelmiségiek általi felértékelése – gondolunk itt Gyarmathy Zsigáné tevékenységére – csakúgy hozzájárult, mint az intenzívebb és sokrétűbb találkozás a nem paraszt rétegekkel. „Mennél nagyobb a forgalom, minél több érintkezés van a határnál, annál indokoltabb az azonosító jelzések határozott kifejezése”, mint erre Kalotaszeg mellett korábban Tápé és Szeged esete is például szolgált (vö: Hofer 1976: 56). Például a cifra-kalotaszegi méraiai bivalytejtermékeket árultak Kolozsvár piacán s viseletükkel egyszersmind árujuk minőségét, s ezáltal kelendőségét is garantálták. a 20. század elején még a kertészkedéssel foglalkozó hóstátiakat is felismerték róla, s a közelmúltig a méraiai tejtermelőket is ennek alapján tudták azonosítani.

A Felsőrákos központi övezetében az 1970-es években még ott sorjázó kétszintes lakóházak, festett bútorok, vetett ággyal, cserepekkel ékesített cifraszobák, gazdag ruhatártól roskadozó ládák a tulajdonos családok reprezentációs igényeit elégítették ki. E tárgyi világgal megkésve követték a 19. századi szabad székely és falusi szász mintát, amit a jobbágyfelszabaduláson túl valószínűleg a férfiak korai pénzkereső munkái (részt vettek a vasútépítésben, Brassóban vállaltak különböző munkákat), meg a falu kitűnő, humuszban gazdag földjei is lehetővé tettek. A földeket a rákosiaknak a Zatureczky birtok 20. századi felszámolásakor sikerült megszerezniük. Ezeknek terményeit a brassói piacon értékesítették.

A paraszti kultúra – mondja Hofer Tamás – közös vonásaival továbbra is összefogta a szétváló rétegeket, de ugyanakkor a birtokolt darabok aránya és minősége szerint hierarchizálta is azokat. Az elnagyoltan egyező stíluson belül az árnyalatok különbségei is kifejező erőt nyertek. Ezek már nem annyira az társadalmi réteghelyzetet tükrözték, inkább társadalmi pozíciót jelző szimbolikus viselkedésformaként voltak felfoghatók. A megbecsülés és presztízs hierarchiájában helyet foglaló, származása, aspirációi révén a paraszti életformát fenntartani akaró státuszcsoport (benne akár töredékirtokosok, agrárproletárok is) tagjainak életstílusát tették láthatóvá, mely inkább a tárgyak megjelenésében,

mint funkciójában nyilvánult meg. A társadalmi *különbségek színrevitele* fontosabbá vált magánál a társadalmi helyzetnél (Hofer 1976: 54–56). A felsőórakosi Székely család egykori szabadszékely jogállását és a többszörös falusi tisztségviselésben (bíró, közbirtokossági elnök) is megnyilvánuló társadalmi elismertségét akarta kifejezni vele. A vagyonos P. M. család – amelynek tagjait a kollektivizáláskor kulákká nyilvánították, és alig teljesíthető adókirovással nyomorították meg, és egy sereg megaláztatásban volt része – környezetének kidolgozottságához akkor is ragaszkodott, ha a sok munka miatt alig tudott élni vele. Szólásmondássá vált, hogy annyi dolga van, mind P. M.-nének. Mégis ő „soha sem maradt el egy templomozásról sem. Vette fel magára a ruhát s ment.” A hasonló helyzetben levő P. Gy.-ék is „éjjel, mikor ettek, el es szűnyödtek, úgy ki vótak fáradva az asztal mellett, [de] sohasem hiányzott egyetlen istentiszteletről sem: Meg sem mosakodott [...], az ünneplőt, olyan vasárnapit hamar kapta magára s futott el a templomba, a mikor visszajött, hajította le magáról, s végezte tovább a dolgát” (Molnár Izolda gyűjtése, 2007).

Így tehát sokan akarták tekintélyüket környezetük művészi megformálásával kifejezni. Ezzel magyarázható, hogy a kelengyét mint a jó élet szimbólumát a szegényebbek is igyekeztek kiállítani. Ennek érdekében akár a gazdasági erőforrásaikat is képesek voltak megcsonkítani, például földet eladni (Fél–Hofer 1969). Az ilyen viselkedést Hofer Tamás *értékracionálisnak* nevezi és szembeállítja a célracionálissal (Hofer 1977). Méry Margit összehasonlító vizsgálata mutat rá a felföldi magyar és betelepült német falvak lakóinak az eltérő viselkedésmódjára. Míg a németek igényeiket a földszerzés, gazdasági gyarapodás céljából visszafogták, a magyarok környezetük díszítésére fordították anyagi erejüket (Méry 1991). A szép tárgyakkal, mint legutóbb Tötszegi Tekla a kalotaszegi Méra viselete esetében felmutatta, nemcsak fenntartották státuszukat, mint ahogy azt a régi előkelőbb rétegek tették, hanem meg is teremthették. Ez főleg a szegényebb rétegekre volt jellemző. Az általa bemutatott példa 20. század második feléből való, amikor a földbirtok gyarapításának vágya a kollektivizálás közepette értelmét veszítette és lehetetlenné vált, így az emberek minden energiájukat a szép öltözet előállítására fordították: leányaiknak erejükön felül kiruházásával meg is jelenítették és elő is idézték az elérni vágyott szintet, annak előnyös házasság révén való megvalósulási esélyét. A ruhadarab maga vált az elérendő rangnak a jelképévé, az egész paraszti közösségre kiterjedő cifritási láz pedig a tehetőségnek a szimbólumává: „azt jelenti, hogy megadhatja magának”. Mégis a régi, tekintélyesebb családok máig megkülönböztetik régebbi, finomabb és értékesebb anyagú viseletüket az újjgazdagokétól, akik a ruhadarabok számának és változatosságának növelésével kívánnak kiválni (Tötszegi 2006).

Etnikai tényezők

A művészi kivitelezésű tárgyak jelentésének fokozatos megváltozásával azok funkciója is megváltozott. Egyfelől felerősödött a korábban is jelenlevő társadalmi megkülönböztető, presztizshordozó szerepe. Másfelől a Habsburg hatalom elleni nemzeti küzdelmek, a reformkor, majd az 1848-as polgári demokratikus forradalom, a jobbágyország polgári nemzetbe integrálódása a *nemzeti* érzést a szentség rangjára emelte, s fontos szerepet kaptak nemzeti jelképekkel díszített tárgyak az alávetett rétegek körében is. A korszellem, mely a

nemzeti kultúra megteremtésére irányuló törekvéseiben a népi kultúrának jelentős szerepet szánt, annak egyes elemeit össztársadalmi, nemzeti használatra stilizálta, ugyanúgy hozzájárult a parasztság öntudatának és önbizalmának erősödéséhez, mint a feudális függőségi viszonyok eltörlése, az integrálódás. Ezt az átmeneti társadalmi típusok – jegyzők, kántorok, mesterek, falusi értelmiségiek – körében kibontakozó népies irányzatok és a parasztok körében megjelenő új stílusok korabeli együttléte erősítette.

A soknemzetiségű Erdélyben nyomon követhetőek az *etnikus sajátosságok* és az *interetnikus kölcsönhatások*. Dél-Erdély vegyes lakosságú szász városainak, magyar, román és szász falvainak ipari világában „a termelés és szakosodás egyfajta etnoszociális munkamegosztást hozott létre és egyben biztosította a sajátos kulturális arculatú etnikai csoportok különállásának alapjait is” – írja Miskolczi (Miskolczi 1982: 390). Az 1844-es iparstatisztika kortárs elemzője szerint a kézműiparosok aránya egész Erdélyben Brassóvidéken, Nagyszebenben és Háromszéken volt a legmagasabb: minden 12., 17. és 19. lakos önálló iparúzó volt (Miskolczi 1982: 394). A Brassó- és Nagyszebeni szászok a takácmunkára specializálódtak: igen jelentős céheik a környező szász falvak lakosságát is intenzíven foglalkoztatták. A brassói kétszer- és háromszor ványolt posztó különösképpen híres volt tartósságáról és színállóságáról. A feldolgozandó anyagot a román transzhumán juhászat biztosította. Brassó külvárosában, Bolgárszegen 600 román család háziipari keretek közt készített gyapjúpokrócot, valószínűleg csergét, aminek nagy részét Magyarországra vitték, akárcsak a közelfekvő Türkös népes magyar tímárrétegének bőrárúját. A magyarok tehát a bőrmunkában jeleskedtek. A számban igen népes kolozsvári magyar céhmesterek több mint negyede csizmadia volt. Kézdivásárhelyt is emiatt csúfolták vargavárosnak. „A magyar városokban alig néhány takácsot, posztókészítőt találunk, a csizmadiák és cipészek száma viszont meghaladta a százat vagy akörül járt, és 30–70 között mozgott a tímárok, szűcsök, szabók száma” (Miskolczi 1982: 394–396). A monarchiában Erdély legfontosabb kézműipari terméke a bőraru volt. Segesvár erős pamutipari központ volt, de munkaerő dolgában elsősorban a Székelyföldre támaszkodott. A háziiparral foglalkozó mócok (román lakosság) látták el faeszközzel egész Alföld lakosságát (Miskolczi 1982: 394–396). Ma a seprűkötők és vesszőfonók Háromszéken és Alcsíkon cigány etnikumúak. Kós Károly megfigyelte, hogy a torockói vasművesség díszes termékei magyar, díszítetlen termelőeszközei pedig cigány kovácsok munkái (Kós 1972a: 67–71.)

A kölcsönhatás egymás termékeinek megvásárlásában mutatkozott leginkább. Például a brassói szászoknál szolgáló székely lányok szívesen vásároltak szász asztalos által készített festettládát kelengyjük tárolására, pedig Háromszéken is kitűnő bútorfestők működtek.

55. kép. Fiókos láda, festett koszorús díszítéssel. Sepsiaékos, Domokos József munkája, 1860 (Seres 1988)

A Kis-Küküllő mentiek a faárut részben szekeres románoktól részben székelyektől vettek, ládát, cserépedényt pedig a sóvidéki székely szekereseiktől. A vidék lakói a környező tájakkal való kapcsolatrendszerüket ezzel a szólásmondással jellemezték: „a Napot reggel a székelyek taszítják fel favillával a Kis-Küküllő vidékének egére, majd onnét este a mokányok hozzák juhfogóval a hegyeik mögé” (Kós–Szentimrei–Nagy 1978: 12). A tövis-hátiai sajátkészítette, de szlovák és román ácsolt ládákat is használtak. Utóbbiak részben a szilágysági Paptelek (Preuteasa) román ajkú lakóitól származtak. A paptelekiek „rövidebb, magasabb és sarkain felálló (»szarvas«) púpos fedelű ládákat készítettek. E ládaformát készítői és elsőrendű vásárlói után *oláhládának* nevezték” (Kós–Szentimrei–Nagy 1974: 39). Az ilyenszerű terepinformációk eligazításként szolgálnak arra nézve, hogy egy adott korban egy adott tárgyat mely alaki-tipológiai jellemzői, stílusjegyei alapján tulajdonítanak valamely etnikumbelieknek. Ezt nyilván annak a tárgynak a más tárgyakhoz viszonyított látható jellemzői határozzák meg. Szélesebb kitekintés azonban átrajzolja az így nyert képet, pontosabban a kultúra mozgásáról tanúskodik. Seres András figyelt fel arra, hogy az 1960-as, 1970-es években a Barcaságon a hímes ingeket románosnak tekintették, holott azok a század elején még az ottani magyar népviseletnek jellegzetes tartozékai voltak. Ez a megfigyelés aztán arra ösztönözte, hogy az inghímezés nyomába eredjen, annak régi emlékeit felkutassa. Kiderült, hogy jócskán vannak ilyenek (Seres 1972, 1973, 1975, 1977). Kutatóink azonban – általában a terepinformációkra szorítkozva – e fázisban nem nyomoztak tovább a javak története, áramlása irányába. Kivéve Kóst, akit egy esetben evolucionista jellegű megfigyelései, valamint a keleti és nyugati szoknyafélék eltérő szerkezete inspirálták (Kós 1964), meg Nagy Jenőt, aki történeti (levéltári) források alapján vizsgálta a szász és magyar viselet kölcsönhatásait (Nagy J. 1993). E kérdéshez a megfelelő jelenségre (példáink esetében a szarvas ládára, illetve a hímes ingre) vonatkozó ismeretek, történeti, földrajzi, etnikai megfelelések elemzése visz közel, mert ezek alapján derül ki, hogy például az oláhládák korábban általánosan elterjedt, a magyarságnál is jelenlevő formai megoldásokat őriztek-e meg, vagy a románságra nemcsak időlegesen jellemző sajátossággal van dolgunk. Előbbi eset inspirálhatja a tárgykultúra történeti változásainak a vizsgálatát. Ugyanez a helyzet a barcasági magyar inghímezéssel is. A szomszéd népek tényleges kulturális kölcsönhatásai időbeli metszetekben mást és mást mutathatnak. Általában azonban a szászok céhes mesterekként inkább a nyugati-polgári kultúrhatásokat közvetítették, míg az erdélyi románok magyarrá gyakorolt hatása a konzervatív tendenciák erősítésében mutatkozott meg. Az általánosításokban is óvatosoknak kell lennünk: a keleties szabású férfi felsőruha-formákat a szászok a magyar nemességtől kölcsönözték (Nagy J. 1993). Moldvában tényleges román hatás ismerhető fel például a viselet egyes elemei, így a lepelszoknya, meg az ún. vállfoltos ing viseletében, mely déli és keleti kapcsolatokat mutat (Kós–Szentimrei–Nagy 1981: 12), valamint az *alarendű* (lefele párhuzamos sávokban) díszített ingujj kedvelésében, mely díszítőformát ott találjuk a moldvai fejedelmnök 17. századi ingein is (Nicolescu 1970: 159).

53. ábra. Moldvai magyar asszony alárendű ingen. Klézse (Moldva),
Gazda Klára felvétele, 2001 (KJNT Fotóarchívuma 02091)

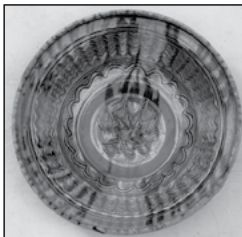
54. ábra. Neagoie Basarab, Havasalföld fejedelme lányának ingje,
1522 (Nicolescu 1970: 159, 62. ábra)

Ám a moldvai magyarok kultúrája az idegen etnikai és vallási környezet elszigetelő hatására középkori magyar, vagy újkori székely elemeket is megőrzött. A cserép-edények technológiájában meg magyar műszókincsében is tükröződik, hogy azt Székelyföldről átköltözött mesterek készítették. (Mielőtt 1886-ban az osztrák hatóságok bevezették volna a vámháborút, jónéhány termékkel a kézdivásárhelyi iparosok látták el a moldvai piacokat. Az étkező-tálaló edények tipológiailag felismerhetően erdélyi hozadékok, míg a fésűs hullámvonaldísz Kós szerint teljességében alkalmazkodott a közép- és dél-moldvai piac hagyományos ízléséhez (Kós–Szentimrei–Nagy 1981: 12).)

55. ábra. Gorzafalvi fazék és tejesfazék. Gábor György műve. Sárga mázas
(Kresz 1991: 294. kép)

Ez utóbbi kijelentés, történeti dimenzióban már nem állja meg a helyét, hiszen a 17. században hasonló módon díszítették a keresztúri edényeket is (Benkő–Demeter–Székely 1997: 55). A fésűs díszítésmóddal a magyar kerámiaművészet török befolyás következtében gazdagodott (Soproni é. n.: 234–236).

56. kép. Fésűs díszítésű tál. Szekszárd (Kresz 1991: 69. kép)

E kérdések tehát csak szélesebb perspektívájú saját szaktudományi kitekintéssel és más tudományágak, ez esetben a régészet eredményeinek a számbavételével válaszolhatók meg. Annyi biztos, hogy az etnikai (meg a földrajzi) különbségek esetenként fáziskéséssel hozhatók összefüggésbe. A 19–20. századi modernizáció a kultúra gyors átalakulását hozta magával. E változási folyamatok nagyrészt hasonló módon, de csoportonként eltérő időben zajlottak le.

Mindez azonban nem cáfolja meg azt a tényt, hogy adott korszakban, adott etnikai csoportok egyes jelenségeket sajátjuknak, másokat a idegennek, egy másik csoportra jellemzőnek találhatnak. A kutatásnak a kölcsönhatások vizsgálata mellett legalább olyan fontos szempontja a tárgyak identitásjelölő funkciójának kifürkészése. A csángók kelet-európai övezetbe besorolódo viselete részleteiben fejezte ki e táji csoport saját „ortodox románokétól” elkülönülő identitását: Petrás Incze János arról számol be, hogy a románokkal szemben a csángók csaknem kizárólag háziszóttos anyagokat alkalmaznak, a régi öltözetükhöz erősen ragaszkodnak, sajátos a testtartásuk és a járásuk, felismerhetők az „öltözködésben kitűnő csíny”-ről, a maguk „kitűnő szeméremmel fedezésé”-ről, az életkorok és alkalmak románokétól teljesen eltérő jelzsmódjáról, az ékszerhasználat és díszítkezés visszafogottságáról, a fekete zeke zsinórozásának karikás ékességéről, a férfiang vörös hímzésű gallérjáról, a „külső hímzetekről” (Petrás Incze 2004: 38–42) – vagyis, mint Ciocan is látja, az inghímek „nem román motívumai”-ről (Ciocan 1924: 20; mindkettőt idézi: Gazda 2006a: 257).